

Оригиналан научни рад

UDK 314.04(497.11)
Original scientific work**Мила А. Павловић**
Филип Крстић**САВРЕМЕНЕ ДЕМОГРАФСКЕ ПРОМЕНЕ НА ТЕРИТОРИЈИ
РЕГИЈЕ ТОПЛИЦЕ***

Извод: Топлица је током историје прошла кроз неколико фаза демографског развоја, а свака од тих фаза је оставила последице на данашње стање. Основна демографска одлика Топлице, на почетку друге деценије 21. века је интензиван процес депопулације, односно негативан природни прираштај, који доводи до брзог смањења броја становника. Демографски развитак регије Топлице је последица деловања великог броја фактора, пре свега њеног географског положаја, социо-економског развоја и историјских фактора. Интензиван процес демографских промена у регији обележио је другу половину 20. века. Негативни демографски процеси су нарочито заступљени у руралним подручјима регије, а њихова последица је смањивање броја становника села, неповољна старосна структура, угрожавање пољопривредне производње и потпуно демографско гашење појединих сеоских насеља. Привреда регије, која није развијена у складу са својим природним потенцијалима, није обезбеђивала адекватан стандард становништву, што је утицало на појаву миграција на релацији село – град, али и ван граница ове регије, према већим економским центрима (Нишу, Крушевцу и Београду).

Кључне речи: Топлица, демографске промене, становништво, ревитализација села

Abstract: Region of Toplica has experienced several stages of demographic development, and each of these stages has left an impact on current demographic situation. The basic demographic characteristics of Toplica region, at the beginning of the second decade of the 21st century are an intensive process of depopulation and a negative natural growth, which leads to a rapid decrease in population. The demographic development of the Toplica region is the consequence of a number of factors, primarily its geographical location, socio-economic development and historical factors. The second half of the 20th century has been marked by intensive process of demographic change. Negative demographic trends are particularly present in the rural areas of the region, and its consequences are reduce of rural population, unfavorable age structure, jeopardizing agricultural production and demographic extinguish of villages. The economy of the region, which is not developed in accordance with its natural resources, did not provide an adequate standard of living, which has led to the migration from villages to the urban centres. These migrations has also been directed to the major economic centres which are located outside of the borders of the region (Niš, Kruševac and Belgrade).

Key words: Toplica region, demographic changes, population, rural revitalization.

* Рад представља резултат истраживања на пројекту 176008, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развој Републике Србије.

Увод

Топлица у регионално-географском смислу припада Планинско-котлинско-долинској макрорегији, односно мезорегији Јужна Србија (Павловић, М., Марковић, Ђ.Ј., 1995). На истоку регија је ограничена Јужном Моравом, а на западу Копаоником. На северу граница регије иде дуж развођа на Великом и Малом Јастрепцу, док јужна граница такође иде највишим деловима Мајдана, Радана, Петровца, Бучуметског вуса, косе Гребен и Добре Главе.

Регија обухвата територије четири општине: Прокупље (759 km²), Куршумлија (952 km²), Блаце (306 km²) и Житорађа (214 km²). Регија заузима површину од 2 231 km², где је према резултатима пописа из 2011. године живело 91 754 становника.

Савремену мрежу насеља регије Топлице чини 267 насеља. Највећи број насеља се налази у општини Прокупље (107), затим у општини Куршумлија (90), општини Блаце (40) и општини Житорађа (30). Од свих насеља у Топлици, само четири имају статус градског насеља. То су: Прокупље, Куршумлија, Блаце и Куршумлијска Бања. Прва три насеља испуњавају више критеријума за градски статус (функционални, социолошки, административни, урбанистички и економски критеријум), али Куршумлијска Бања са својих 103 становника (2011. године) не задовољава ниједан од наведених критеријума. Општина Житорађа на својој територији нема градско насеље, тако да је истоимено село преузело административну функцију општинског средишта.

На територији Топлице се налази велики број археолошких локалитета који указују на рану насељеност регије. Плодна котлина, богатство шума и умерена клима су пружали повољне услове за живот. Први трагови насељености у Топлици воде порекло из млађег каменог доба, односно неолита. На територији Топлице срећу се трагови насељености и илирског племена – Дарданци. О њиховом присуству сведоче и две истражене некрополе у Горњој Стражави и Доњој Топоници. Најзначајније археолошко налазиште у Топлици је Плочник, које представља неолитско насеље Винчанске културе (4000–3500 г. п.н.е.). На локалитету јасно се запајају остаци кућа за становање и јама које су служиле за топлење бакра, што је од посебне важности. Судећи по археолошким остацима минерална вода у суседној Вичи је коришћена још у неолиту. Откривени су остаци каптаже из неолита, али и из римског периода. Остаци римских терми су пронађени још и у Луковској и Куршумлијској Бањи као и у Бацу, Меровцу и Берилју (Шљивар, Д., Кузмановић-Цветковић, Ј., 1997).

Антропогеографска проучавања су показала да је регија током прошлости мењала своју етничку структуру услед интензивних миграција, чији су узроци били историјске или економске природе. После пада ових

области под власт Турака 1454. године, етничка структура се није битније променила, тако да је већинско становништво било српско. Тек услед интензивних миграција српског становништва, током сеоба 1690. и 1737. године, дошло је до промене етничке структуре. Српско становништво се иселило у северније области, а на њихово место турске власти су населиле Арнауте, односно Албанце, затим Анадолце и Черкезе. Након ослобођења од турске власти 1876–1878. године, настала су велика померања становништва, која су утицала и на промену етничке структуре. Целокупно албанско и турско становништво се иселило, а започело је досељавање српског становништва. Територија Топлице насељавана је становништвом различитих миграционих струја (косовско-метохијском, моравско-вардарском, шопско-торлачком и динарском). Топлица се према пореклу становништва може поделити у три области. Прва област обухвата јужни и југозападни обод Топличке котлине и сливове Косанице и Бањске реке. Овде су најбројнији досељеници из Црне Горе и Пештера. Друга област обухвата западни део регије од Копаника до Белољина, односно до косе која раздваја сливове Драгушке и Јошаничке реке. Ова област је насељена становништвом са Копаника, Жупе и слива Расине. Трећа област обухвата источни део Топлице, од Белољина до Јужног Поморавља, где доминирају досељеници из слива Јужне Мораве, Власине, Црне Траве и пограничних делова према Бугарској (Рудић, В., 1978).

По ослобођењу од Турака 1878. године, започиње интензиван пораст броја становника и домаћинства у Топлици. Укупан број становника у периоду од 1878–1910. године повећао се са 21 756 на 92 756 становника. У наредном периоду услед честих ратова и великог страдања становништва Топлице, бележи се мањи пораст становника и домаћинства. Број становника по попису из 1921. године је износио 97 291. У годинама непосредно после Другог светског рата, Топлица бележи пораст броја становника услед великог природног прираштаја. Највећи број становника Топлица је имала 1953. године (149 421 ст.). У наредним деценијама, Топлица бележи сталан пад броја становника. Овакви негативни демографски процеси су били последица одсељавања становништва у економски развијеније крајеве, али и због негативног природног прираштаја (који је у регији присутан од 1980. године).

Демографске промене у другој половини XX века и почетком XXI века

У регији је у другој половини 20. века дошло до изразите концентрације становништва у градским насељима. Као последица тога, депопулација је захватила сва сеоска насеља, што је довело до процеса демографског старења и стварања самачких и старачких домаћинства.

Све до Другог светског рата Топлица је имала стабилан демографски развој. И поред страдања становништва у Другом светском рату, број становника је до 1948. године повећан на 141 502 становника. Највећи број становника Топлица је имала 1953. године (149 421). У наредним деценијама, Топлица бележи сталан пад броја становника. Године 1961. у Топличкој регији број становника је био мањи за 8280 у поређењу са 1953 (табела бр. 1). Највећи пад броја становника у регији је забележен у периоду 1961–1971, када се број становника смањило за 11 599. И у првој деценији XXI века настављен је пад броја становника у регији. Ако се упореди број становника 2002. и 2011. године, остварен је пад од 10 321 становника.

Према подацима пописа из 2011. године на територији Топличке регије живи 91754 становника. На територији општине Прокупље било је 44419 становника, затим у општини Куршумлија 19213 становника, у општини Житорађа 16368 становника и најмање у општини Блаце 11686 становника. Ако се упореди број становника 1953. године и 2011. године, број становника у Топлици је смањен за чак 38,6%. Највећи пад броја становника у том периоду забележен је у општинама Блаце (52,5%) и Куршумлија (51,7%), затим затим у општини Прокупље (29,1%) и најмањи пад броја становника се бележи у општини Житорађа (27,0%).

Табела 1. – Кретање броја становника Топличке регије и по општинама за период од 1953–2011. године

Год.	Топличка регија		Општина Блаце		Општина Куршумлија		Општина Прокупље		Општина Житорађа	
	Број ст.	индекс	Број ст.	индекс	Број ст.	индекс	Број ст.	Индекс	Број ст.	индекс
1953.	149 421	100	24 608	100	39 772	100	62 614	100	22 427	100
1961.	141 141	94	22 099	90	36 896	93	60 075	96	22 071	98
1971.	129 542	87	19 331	78	31 672	80	57 315	92	21 224	95
1981.	121 933	82	17 338	70	27 629	69	56 256	90	20 710	92
1991.	111 813	74	15 709	64	23 590	59	52 969	85	19 545	87
2002.	102 075	68	13 759	56	21 608	54	48 501	77	18 207	81
2011.	91 754	61	11 686	48	19 213	48	44 419	71	16 368	73

Извор: Књиге пописа становништва Србије у периоду од 1953–2011. године, СЗС и РЗС, Београд.

Градска насеља, односно општинска средишта у регији, током друге половине 20. века бележе пораст броја становника. Уколико се упореди број становника градских насеља 1953. и 2011. године, највећи пораст броја становника је у Прокупљу и Куршумлији. Број становника у општинским средиштима се повећавао до 2002. године, од када је присутна депопулација (изузетак представља Прокупље у којем је забележен пад броја становника од 1991. године). Тако да је у првој деценији 21. века процес депопулације захватио како сеоска, тако и градска насеља у регији (табела бр. 2).

Пораст броја ст. у градовима у другој половини 20. в. је последица миграција на релацији село – град. Миграције су условили процеси индустријализације и деаграризације, који су били карактеристични за тај период.

Табела 2. – Кретање броја становника општинских средишта за период од 1948 – 2011. године

Насеље	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	2011.
Блаце г	1824	2181	2564	3373	4409	5106	5465	5253
Куршумлија	2382	2649	3391	7185	10550	12371	13639	13200
Прокупље г	8739	10050	13679	20104	25602	27777	27673	27333
Житорађа	2442	2464	2618	2849	3270	3408	3543	3370

Извор: Књиге пописа становништва Србије од 1953–2011, СЗС и РЗС, Београд.

У другој половини 20. и у првој деценији 21. века, број становника у сеоским насељима у регији, показује константан пад. У овом периоду је дошло до великог пада у демографској величини сеоских насеља. Године 1953. у Топличкој регији је било 16 сеоских насеља са преко 1000 становника, а 2011. године само два - Доња Трнава у долини Топлице североисточно од Прокупља и Пејковац у општини Житорађа (не рачунајући општинско средиште Житорађе). Смањило се и број сеоских насеља са 501-1000 становника са 91 колико их је било 1953. године, на свега 16 у 2011. години. Међутим највеће промене су се догодиле са сеоским насељима која имају мање од 100 становника. У посматраном периоду дошло је до пораста броја патуљастих села са 4 у 1953, на 142 у 2011. години (табела бр.3). Према подацима пописа из 2011, три села у регији су у потпуности остала без становника. То су село Обртинце на планини Видојевици, у општини Прокупље и села Вукојевац и Тачевац на Копаонику у општини Куршумлија, уз административну границу са Косовом и Метохијом. Планинска села имају највећи пад броја становника, нарочито она која су смештена на Копаонику, планини Радан и на Видојевици. Села на мањим надморским висинама, која су смештена у долини доњег тока реке Топлице, на дну Топличке котлине и у Добричу, такође бележе пад броја становника, али он није толико изражен као код планинских села.

Табела 3. – Број сеоских насеља у регији према демографској величини 1953. и 2011. године

Демограф. величина села	Топличка регија		Општина Блаце		Општина Куршумлија		Општина Прокупље		Општина Житорађа	
	1953.	2011.	1953.	2011.	1953.	2011.	1953.	2011.	1953.	2011.
Без ста.	0	3	0	0	0	2	0	1	0	0
<100 ст.	5	142	0	18	2	66	2	52	0	6
101 – 200 ст.	32	52	2	9	12	17	16	25	2	1
201 – 500 ст.	119	47	17	12	51	3	43	20	8	12
501 – 1000 ст.	91	16	15	0	22	0	38	7	16	9
>1000 ст.	16	3	5	0	1	0	6	1	4	2
Укупно	263	263	39	39	66	66	106	106	30	30

Извор: Књиге пописа становништва Србије 1953. и 2011, СЗС и РЗС, Београд.

Планина Видојевица је у демографском погледу, једно од најугроженијих подручја регије. Село Обртинце, на овој планини, у потпуности је угашено, а мање од 10 становника имају и села: Стари и Нови Ђуровац, Праје, Пестиш, Букулорам, Бресник, Грабовац и Доња Бејашница. Овим селима смештеним на Видојевици, такође прети изумирање.

Број домаћинства је у периоду после Другог светског рата био у порасту све до 1981. године, од када је присутан пад броја домаћинства у регији. Године 1981. Топлица је имала највећи број домаћинства 35 526, док се тај број према попису из 2011. године смањило на 31 184. У другој половини 20. века присутна је тенденција смањивања просечне величине домаћинства, јер је она 1953. година била највећа и износила је 5,86 чланова. Према подацима пописа из 2011. године просечно домаћинство у Топлици има свега 2,93 члана. Промене у броју и просечној величини домаћинства у регији могу се објаснити као последица процеса индустријализације, деаграризације и урбанизације у другој половини 20. века. Са растом животног стандарда изгубила се потреба за великим домаћинствима. Ово је условило распад некадашњих патријархалних породичних организација унутар једног домаћинства. Домаћинства на почетку 21. века се састоје од нуклеарне породице, коју чине родитељи и њихова деца. Други фактор који утиче на смањење величине домаћинства је и неповољна старосна структура становништва. Наиме, дугогодишњи ниски фертилитет у регији се одразио и на смањење величине домаћинства. Ово је условило и појаву самачких, старачких домаћинства у регији, нарочито у мањим сеоским насељима.

Табела 4. – Број и просечна величина домаћинства у Топличкој регији од 1948–2002. године

Година	Број домаћинства	Индекс	Просечан број чланова домаћинства
1948.	24 132	100	5,86
1953.	26 178	108	5,48
1961.	29 541	122	4,77
1971.	33 091	137	3,90
1981	35 526	147	3,43
1991.	34 891	145	3,20
2002.	33 937	141	3,00
2011.	31 184	129	2,93

Извор: Књиге пописа становништва Србије од 1948–2011, СЗС и РЗС, Београд.

Старосна и полна структура становништва су један од битних показатеља демографске виталности становништва у регији. На полну структуру становништва утиче велики број фактора, међу којима су најзначајнији структура живорођене деце према полу, структура умрлих према полу, полне структуре досељеног и одсељеног становништва, затим ратови, структуре

привредних и непривредних делатности. Полна структура становништва у Топлици је током прошлости чешће била неизбалансирана, као последица честих ратова, миграција становништва и структуре привредних делатности.

Табела 5. – Промене у полној структури становништва Топличке регије за период од 1953–2002. године (у %)

Пол становн.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	2011.
Мушко	47,84	44,00	48,50	49,63	49,66	49,95	50,28
Женско	52,16	56,00	51,50	50,37	50,34	50,50	49,72

Извор: Књиге пописа становништва Србије од 1953–2011, СЗС и РЗС, Београд.

У периоду после ослобођења Топлице од турске власти 1878. године, међу досељеницима преовладало је мушко становништво. Тако да је 1910. године процентуално учешће мушког становништва у укупном било 54% (Рудић, В., 1978) Услед честих ратова у наредном периоду у којем је више страдало мушко становништво, као и услед њихове веће миграционе мобилности и заостајања пољопривреде, дошло је до промене у полној структури становништва Топлице. Женско становништво је постало бројније (табела бр. 5). Године 1953. процентуални однос између мушког и женског становништва регији је био 47,84:52,16. Као последица економских миграција учешће мушког становништва је било најмање 1961. године и износило је 44%. У наредним деценијама дошло је до уједначавања полне структуре становништва. Према подацима пописа из 2011. године однос између мушког и женског становништва износио је 50,28:49,72%. Избалансирана полна структура становништва Топлице последица је бројних друштвено-економских фактора, међу којима је свакако значајно поправљање положаја жене у друштву.

Табела 6. – Старосна структура становништва Топличке регије и општина 1961. године

Старосна група	Топличка регија		Општина Блаце		Општина Куршумлија		Општина Прокупље		Општина Житораја	
	Број ст.	%	Бр. ст.	%	Бр. ст.	%	Бр. ст.	%	Бр. ст.	%
0 – 19 год.	53249	40,4	8519	38,6	16663	45,2	19750	39,5	8317	37,7
20 – 39 год.	41073	31,1	6800	30,8	10885	29,5	15862	31,8	7526	34,1
40 – 59 год.	26252	19,9	4654	21,1	6307	17,1	9909	19,8	4408	20,0
Преко 60 год.	11369	8,6	2105	9,5	3014	8,2	4434	8,9	1796	8,1
Укупно	131943	100	22078	100	36869	100	49955	100	22047	100
Индекс старења	21		24		18		22		21	

Извор: Књиге пописа становништва Србије 1961. године, СЗС Београд.

Савремена старосна структура становништва Топлице последица је великог броја фактора, пре свега негативног природног прираштаја. У периоду после Другог светског рата учешће младог становништва у регији је све мање услед иселавања становништва које је способно за биолошку репродукцију, смањења наталитета и лоше економске ситуације (табела бр. 6 и 7). Становништво млађе од 20 година чинило је 1961. године 40,1% становништва регије, док је 2011. године тај проценат смањен на 20,7.

Са друге стране, учешће становништва старијег од 60 година је све веће. Ово је последица негативног природног прираштаја, али и боље здравствене заштите и услова становања, услед чега се просечни животни век стално продужава. Године 1961. становништво старије од 60 година је чинило 8,6% укупног становништва, док је 2011. године тај проценат повећан на 27,9%. Године 1961. старосна група до 20 година је била најбројнија, док 2011. она има најмањи удео у укупном становништву. Старосна група од 20 – 39 година такође показује тенденцију опадања са 31,1% 1961. године, на 23,7% 2011. године. Старосна група од 40 – 59 година је 1961. године чинила 19,9% становништва, а 2011. 27,7%, тако да она показује тенденцију пораста. Овакви подаци нам указују да становништво Топлице карактерише демографски процес старења, што представља један од најважнијих проблема са којима се суочава ова регија. Услед ових демографских процеса долази до смањења природног прираштаја, па самим тим и радне снаге.

Табела 7. – Старосна структура становништва Топличке регије и општина 2011.

Старосна група	Топличка регија		Општина Блаце		Општина Куршумлија		Општина Прокупље		Општина Житораја	
	Број ст.	%	Број ст.	%	Број ст.	%	Број ст.	%	Број ст.	%
0 – 19 год.	19050	20,7	2082	17,7	3982	20,7	9495	21,4	3493	21,3
20 – 39 год.	21774	23,7	2456	20,9	4553	23,7	10931	24,6	3834	23,4
40 – 59 год.	25374	27,7	3286	28,0	5564	29,0	12315	27,7	4209	25,7
Преко 60 год.	25556	27,9	3932	33,4	5114	26,6	11678	26,3	4832	29,6
Укупно	91756	100	11756	100	19213	100	44419	100	16368	100
Индекс старења	134		189		128		122		138	

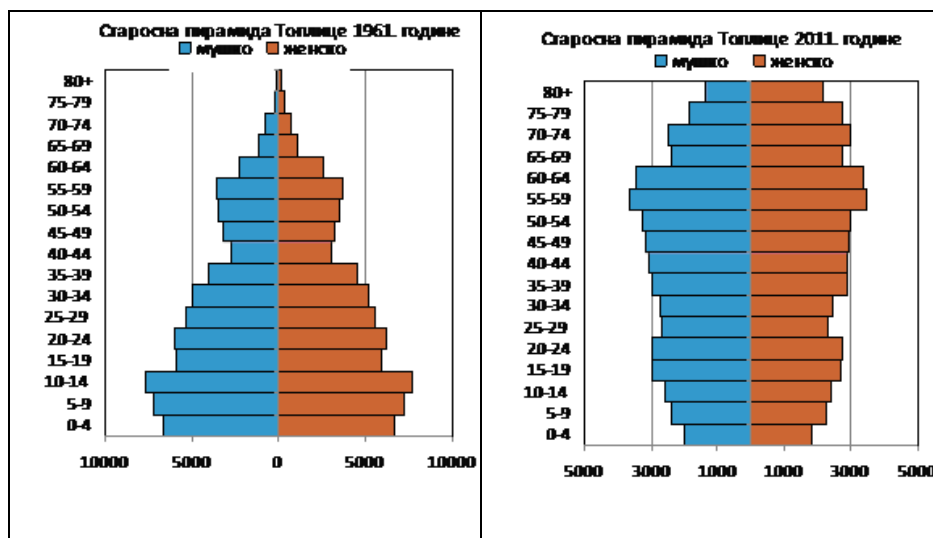
Извор: Књиге пописа становништва Србије 2011. године, СЗС Београд.

Негативни демографски процеси у другој половини 20. века условили су интензивно старење становништва у регији, а нарочито топличких села, у којима преовлађују старачка домаћинства. Са просечном старошћу од 43,1 годину (2011. године), становништво Топлице је у стадијуму најдубље демографске старости. Од укупно 263 сеоска насеља у регији, чак 239 се нала-

зи у стадијуму најдубље демографске старости, 18 села се налази у стадијуму дубоке демографске старости, док се само 5 села налазе у стадијуму демографске старости (просечна старост од 35 до 40 година).

Још један показатељ који указује на интензиван процес демографског старења у регији је индекс старења. Индекс старења у регији је 1961. године износио 21, док 2011. године он износи чак 134, што је далеко изнад граничне вредности од 40, која указује да је нека популација захваћена процесом демографског старења. Највећи индекс старења 2011. године је у општини Блаце 189, а најмањи је у општини Прокупље 122.

Промене у старосној структури становништва регије се најбоље могу уочити на старосним пирамидама. Године 1961. старосна пирамида топличке регије је припадала прогресивном типу, мада се већ код ње запажа смањивање учешћа најмлађих генерација. Ова старосна пирамида се постепено сужавала према врху. Старосна пирамида 2011. године припада регресивном типу. Она има ужу основу у односу на средишњи део, тј. знатно веће учешће старог становништва у односу на становништво млађе од 20 година. Овакав облик старосне пирамиде најбоље показује демографски процес старења, који је захватио становништво Топлице, као резултат негативног природног прираштаја.

Графикон 1. – Старосна пирамида становништва Топлице 1961. и 2011.

Топлицу одликује изразито негативан природни прираштај који је 2010. године износио -7% . У првим годинама после Другог светског рата стопе природног прираштаја су биле велике, како у градовима тако и у селима. Ово је била последица високог наталитета услед друштвено-економ-

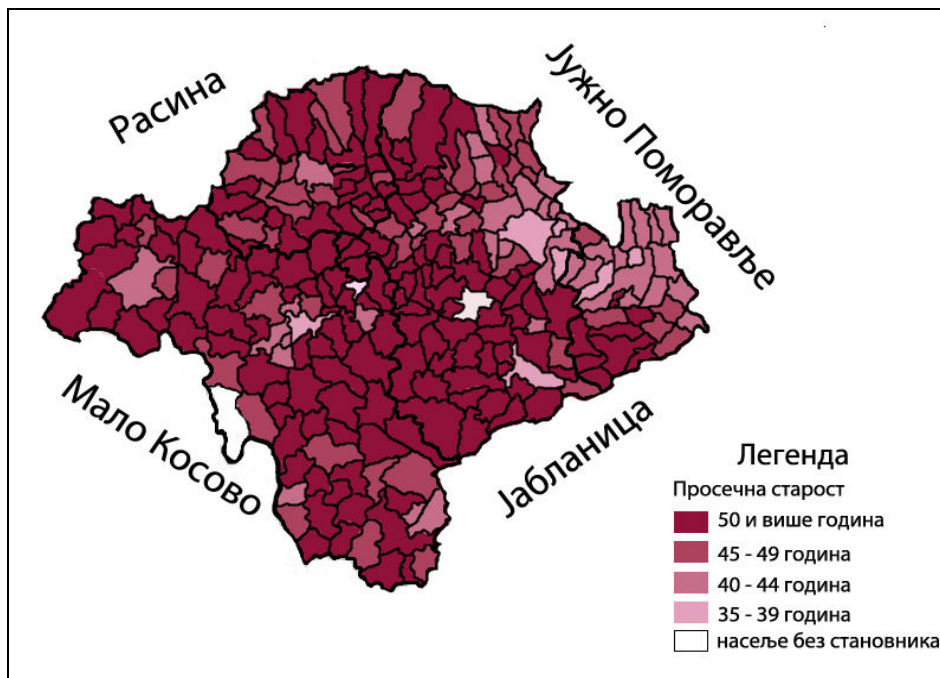
ске стабилизације, склапања нових бракова, повратка супружника из рата итд. У деценијама после Другог светског рата дошло је до социјално-економских промена које су утицале и на природни прираштај. Дошло је до интензивних миграција претежно младог становништва у велике градске центре у потрази за бољим условима живота. Ове миграције су биле усмерене у градске центре Топлице, али знатно већи број становника се одселио у велике градске центре ван граница регије. Као последица неповољне економске ситуације последње деценије 20. века и прве деценије 21. века, дошло је до даљег пада природног прираштаја. Већина сеоских насеља у Топлици је остала без становништва које је способно за репродукцију. О томе говори и податак да 2011. године у 166 топличких села (од укупно 263 села) није рођено ниједно дете. Број рођених из године у годину све је мањи, док се стопе морталитета увећавају.

Табела 8. – Природни прираштај (П.П.) и смртност одојчади (С.О.) становништва Топличке регије и општина за период од 1961–2010. године (у ‰)

Година	Топличка регија		Општина Блаце		Општина Куршумлија		Општина Прокупље		Општина Житорађа	
	П.П.	С.О.	П.П.	С.О.	П.П.	С.О.	П.П.	С.О.	П.П.	С.О.
1961.	9,4	71,5	6,1	51,7	12,8	68,2	8,7	36,4	8,9	121,4
1965.	7,7	51,8	4,0	54,7	9,6	55,8	6,7	45,1	10,9	58,4
1970.	4,5	44,1	-2,0	35,9	5,0	38,6	5,2	51,3	8,1	38,0
1975.	5,5	33,5	1,7	23,0	5,5	26,1	5,8	46,8	8,0	15,0
1980.	-0,1	22,8	-3,6	17,2	-1,9	20,8	1,4	27,5	1,4	16,2
1985.	-0,8	21,7	-5,4	28,8	-0,2	21,2	0,5	20,7	-0,9	20,4
1990.	-2,0	18,6	-4,9	8,2	-3,5	13,9	-0,9	12,5	-1,2	22,1
1995.	-3,5	12,8	-8,8	7,6	-2,3	15,9	-2,3	11,9	-4,1	15,1
2000.	-6,3	4,5	-10,1	8,1	-7,0	4,3	-5,2	5,1	-5,5	14,2
2005.	-6,7	13,6	-9,5	10,8	-7,2	9,9	-5,6	15,6	-6,7	13,5
2010.	-7,0	5,5	-14,7	9,2	-10,6	-	-6,1	2,4	-0,1	13,4

Извор: Природно кретање становништва у РС 1961–2010. РЗС, Београд, 2012.

Природни прираштај у Топлици је негативан од 1980. године и поред варијација из године у годину, он показује тенденцију опадања (табела бр. 4). Према подацима из 2010, најмањи природни прираштај је у општини Блаце – 14,7‰. Стање је слично и у општини Куршумлија, где стопе природног прираштаја износе –10,6‰. У Прокупљу као највећој општини, стопа природног прираштаја је такође негативна, али ипак нешто виша и у 2010. години је износила –6,1‰. Општина Житорађа има највећи природни прираштај, међутим и у овој општини он је негативан и износи – 0,1‰. Уколико се упореде подаци из 2010. са подацима из 1961. године, запажа се да је највећи пад природног прираштаја у општини Куршумлија, а најмањи у општини Житорађа. На основу података, у будућности се може очекивати даљи пад природног прираштаја, услед све већих стопа морталитета, а све мањих стопа наталитета.

Карта 1. – Насеља у Топлици према просечној старости становништва

Стопа смртности одојчади је у сталном опадању, тако да је 2010. године износила 5,5‰. То је значајно смањење у поређењу са подацима из 1961. године када је стопа смртности одојчади износила 71,5‰ (табела бр. 8). До смањења ових стопа дошло је услед боље здравствене неге, обављања порођаја у породилиштима и услед подизања животног стандарда становништва у Топлици.

Економска структура становништва указује на достигнути степен привредног, али и друштвеног развоја регије. Након Другог светског рата у новим друштвено-економским условима дошло је до привредног развоја регије, што је условило и велике промене у економској структури становништва. Може се закључити да је привредни развој Топлице, ипак текао спорије у поређењу са другим деловима Србије. Процес индустријализације у другој половини 20. века, са собом је донео и процес деаграризације. До деаграризације је дошло и услед механизације пољопривреде, услед које више није била потребна бројна радна снага. Услед ових социјално-економских процеса, дошло је до миграција на релацији село – град. Ови процеси довели су до престројавања активности становништва из примарних у секундарне, терцијарне и кварталне делатности.

Табела 9. – Структура становништва Топличке регије према активности за 1961. и 2011. године

Категорија лица	1961.		2011	
	бр.	%	бр.	%
Активна лица	72 828	51,6	32 014	37,0
Лица са личним приходом	2 117	1,5	24 476	28,4
Издржавана лица	66 195	46,9	29 933	34,6
Укупно	14 1141	100	102 075	100

Извор: Књиге пописа становништва Србије 1961. и 2011, СЗС и РЗС, Београд.

Према подацима пописа из 2011. године у Топлици број активног становништва износи 32 014, што чини 37,0% укупне популације. Број активног становништва опада због неповољне старосне структуре. Тако да је проценат овог становништва 1961. године био већи и износио је 51,6%. Учешће лица са личним приходима показује константан пораст и 2011. године износио је 28,4%, односно у апсолутном броју 24 476 становника. То је и највећа промена која се догодила у овој структури становништва, јер су лица са личним приходима 1961. чинила свега 1,5% популације. До повећања ове категорије становништва долази због неповољне старосне структуре, тако да је током последњих деценија знатан број активног становништва пензионисан. Број издржаваног становништва показује пад, као последица негативног природног прираштаја, односно све мањег учешћа становништва млађег од 20 година.

Велике промене у економској структури становништва Топлице су се догодиле после Другог светског рата, под утицајем комплекса друштвено-економских фактора. Према подацима пописа из 1961. године, изводи се закључак, да је Топлица била економски неразвијено подручје. Удео примарног сектора, односно пољопривреде и шумарства је био 81,5%. Секундарни сектор привреде је био неразвијен, са учешћем у економској структури од свега 6,6%. У наредним деценијама дошло је до значајних промена у економској структури регије. Услед споменутих процеса деаграризације и индустријализације учешће примарног сектора до 2011. године је смањено на свега 13%. Са друге стране секундарни сектор привреде у деценијама после Другог светског рата је показивао стални раст, све до 2002. године. У периоду од 2002. до 2011. године запажа се пад у учешћу секундарног сектора са 33,9% на 27,7%. До овог пада је дошло услед опште привредне кризе, неуспешног процеса приватизације индустријских постројења у регији и немогућности запошљавања у индустрији. Терцијарно-квартарни сектор бележи стални раст у периоду од 1961. до 2011. године, тако да је овај сектор преузео примат у економској структури регије. Ово је уобичајена појава економског развоја, услед раста животног стандарда. У овом сектору 2011. године је запослено 59,3% активног становништва.

Табела 10. – Активно становништво Топличке регије према секторима делатности

Сектор	1961.		2011.	
	Број	%	Број	%
Примарни	57 416	81,5	2 851	13,0
Секундарни	4 643	6,6	6 067	27,7
Терцијарно-квартарни	8 821	11,9	12 981	59,3
Укупно	70 493	100,0	21 899	100,0

Извор: Књиге пописа становништва Србије 1961. и 2011, СЗС и РЗС, Београд.

Правци и перспективе демографског развоја

На основу података, изводи се закључак да се демографски развој Топлице дешавао под утицајем општих демографских законитости, али и под утицајем сложених социо-економских фактора. Циљ сагледавања правца и перспектива демографског развоја регије је утврђивање демографских, али и ширих друштвено-економских последица. Демографски развој регије ће пре свега зависити од будућих промена одлучујућих компоненти кретања становништва – фертилитета, морталитета и миграција становништва.

Према пројекцији становништва која је заснована само на променама природног кретања, број становника у регији ће 2041. године износити 73 682. Оваква пројекција је заснована на претпоставци о нултом миграционом салду у регији, како по полу, тако и по старости. Пројекција становништва према варијанти о средњој вредности фертилитета, такође потврђује претпоставке о интензивирању процеса старења у регији. Према овој пројекцији 2041. године у Топлици ће живети свега свега 67048 становника, односно 24 706 становника мање у поређењу са 2011. годином.

Овакви демографски трендови указују да ће се интензивирати процес демографске поларизације регије на зоне концентрације и зоне емиграције и депопулације. Зона концентрације становника ће и у будућности бити ограничена само на градска насеља у регији. Ово се пре свега односи на Прокупље, који као регионални центар својим функцијама привлачи становништво из осталих делова регије. У будућности се може очекивати константно смањење руралног становништва регије, поремећаје у старосно-полној структури руралног становништва и још интензивнији процес демографског старења у селима топличке регије. Последица тога је потпуно демографско гашење појединих сеоских насеља у регији и престанак њихове пољопривредне функције.

Негативни демографски процеси који су захватили Топлицу, захтевају комплексније и веће ангажовање у циљу спровођења адекватне популационе политике. Та политика треба да има за циљ подстицање наталитета уз

истовремено смањивање морталитета, стварање услова за проширење породица, бољу здравствену заштиту, подстицање склапања бракова, односно помоћ младим брачним паровима. Оваква политика неће бити остварива у условима ниског стандарда и дохотка становништва, тако да је потребно истовремено спровести и одговарајућу социо-економску политику. То се односи на подстицање отварања нових радних места, обезбеђивање потребног броја радника тражених занимања, струка и квалификација, као и предвиђање могућег дисбаланса у понуди и потражњи радне снаге.

Закључак

У другој половини 20. века Топлица је у демографском погледу доживела потпуни преображај. Велике промене су настале у структурама становништва, док су најочигледније промене у броју становника, који показује константан пад од 1953. године. С обзиром на то да стопе наталитета показују пад, док стопе морталитета и даље расту, услед неповољне старосне структуре и у будућности се може очекивати негативан природни прираштај и даљи пад броја становника. На овакву демографску ситуацију утицао је комплекс друштвено-економских фактора. Пре свега, то су процеси индустријализације, деаграризације и интензивне миграције између села и градова у оквиру регије, али и емиграција становништва ван граница Топлице, у велике урбане центре Србије. Негативни демографски процеси који су обележили другу половину 20. века морају се довести у везу са неадекватном мрежом насеља у регији, заостајању развоја пољопривреде, као и нерационалним искоришћавањем природних потенцијала регије.

Негативна демографска кретања нису ограничена само на рурална подручја Топлице. Регионални урбани центри услед интензивирања иселјавања младог и радно способног становништва, као и услед убрзавања биолошке депопулације губе свој популациони потенцијал. У циљу ублажавања негативних демографских процеса, који су захватили регију, неопходно је посебну пажњу посветити ревитализацији села. Јер, без тога, не може се рачунати ни на ревитализацију градских насеља, нити читаве регије.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

- Маћејка, М., Рудић, В., Кузмановић-Цветковић, Ј., Младеновић, Б. и др. (1999). *Топлички крај – мала енциклопедија Топлице*. Алтера, Београд.
- Марковић, Ђ.Ј., Павловић, М. (1995). *Географске регије Југославије (Србија и Црна Гора)*. Савремена администрација, Београд.
- Николић-Стојанчевић, В. (1985) *Топлица етнички процеси и традиционална култура*. Етнографски институт САНУ, посебна издања, књига 28, Београд.
- Рудић, В. (1978). *Становништво Топлице*. Етнографски институт САНУ, посебно издање, књига 17, Београд.

- Рудић, В. (1992). *Становништво Прокупља*. Етнографски институт САНУ, посебно издање, књига 37, Београд.
- Рудић, В. (1996). *Демографске појаве и процеси у општини Куршумлија*. Куршумлија кроз векове. Историјски институт САНУ, Београд.
- Шљивар, Д., Кузмановић-Цветковић, Ј. (1997). *Плочник код Прокупља, насеље винчанске културе*. Гласник српског археолошког друштва, (13), 103–113.
- РЗС. (2014). *Пројекције становништва Републике Србије 2011-2041*. Београд, РЗС

Mila A. Pavlović
Filip Krstić

CONTEMPORARY DEMOGRAPHIC CHANGES ON THE TERRITORY OF THE TOPLICA REGION

Summary

In the second half of the 20th century Toplica region, in demographic terms, underwent a complete transformation. Major changes have occurred in the population structures, while the most obvious changes are in the population number, which shows the continuous drop since 1953. Given that fertility rates show a decline, while mortality rates continue to rise, due to the unfavorable age structure, in the future we can expect a negative natural growth and further decline in population number. Such demographic situation is influenced by the complex of socio-economic factors. First of all, the processes of industrialization, deagrarization and intensive migration between villages and towns within the region and emigration outside the Toplica, to the large urban centers of Serbia. Negative demographic trends that marked the second half of the 20th century, must be associated with an inadequate network of settlements in the region, the negligence of sustainable agriculture, as well as the irrational exploitation of the natural resources of the region.

Negative demographic trends are not limited to the rural areas of Toplica region. Regional urban centers are losing their population potential, due to the intensification of emigration of young and working-age population, as well as due to the acceleration of biological depopulation. In order to mitigate the negative demographic processes that have engulfed the region, it is necessary to pay special attention to the revitalization of the rural areas. Because without it, the revitalization of urban centers will not be possible, or the revitalization of the region as a whole.